
Slavko
DAKIĆ

RAZVOJNI ODNOS
METROPOLA – SREDNJI
GRADOVI U HRVATSKOJ

Svako propitivanje odnosa Zagreba i hrvatskog nacionalnog prostora, i sustava gradova i naselja, unaprijed je određeno relacijom međuovisnosti. Razvojno promišljanje Hrvatske u svakom pogledu mora uzeti u obzir “težinu” Zagreba i njegov utjecaj na razvojnu strukturaciju Hrvatske te Zagreba na prostorno-relacijsku povezanost s hrvatskim prostorom.

Zato je i “prostorni obuhvat” svakog razvojnog promišljanja Zagreba nacionalan, a potom i srednjeeuropski i europski prostor. Taj je odnos uvjetovan objektivno-povijesnim autoritetom Zagreba kao nacionalnog središta, a subjektivno, razvojnom profilacijom urbane strategije Zagreba, usmjerene ograničavanju prostornog širenja grada i usporavanjem demografskog pritiska na grad koje je u svezi s obvezom i aktivnom ulogom Zagreba u vraćanju razvojnog autoriteta hrvatskih “periferijskih” središta. Ti su ciljevi utemeljeni u Strategiji prostornog uređenja Hrvatske i koncepcijama Prostornog plana Grada Zagreba i njegova Generalnog urbanističkog plana.

Pojam srednjih gradova utemeljen je kvantitativno, određivanjem graničnih, donjih i gornjih vrijednosti u pogledu broja stanovnika, a u novije vrijeme promišljanjima u sustavu prostornog planiranja o tzv. policentričnom razvitku; i kvalitativno, u revalorizaciji Hrvatske kao zemlje gradova i sl. Kao donja granica uzima se 10 000–20 000 stanovnika, a kao gornja 100 000–200 000 stanovnika. Strategija prostornog uređenja Hrvatske uzima Hrvatskoj primjerenu donju višu, a gornju nižu granicu.

Kvalitativne preporuke, kombinirane često i s određivanjem donjeg praga u pogledu broja urbanih funkcija, također uzimamo kao arbitrarne. U ovoj prosudbi odnosa metropole i srednjih gradova polazimo od teze kako je “srednji grad” moguće odrediti samo relacijski, uzimajući

u obzir konkretne hrvatske i zagrebačke povijesne, prostorne, geostrategijske, gospodarske i socijalne posebitosti i kontekst.

Zagreb

Kad je riječ o definiciji Zagreba, treba prihvatiti da se toponim Zagreb rabi u različitim teritorijalnim okvirima.

(a) **Naselje Zagreb** je zapravo Zagreb u granicama koje registrira statistička služba na osnovi općeg statističkog razgraničenja naselja u Republici Hrvatskoj koje je regulirano zakonom. Posljednje krupne promjene dogodile su se početkom 1980-ih godina kad je u Zagreb bio uključen granešinski dio medvedničkog prigorja (ukupno 15 do tada samostalnih naselja).

(b) **Urbano područje Zagreba** formalno je razgraničeno Generalnim urbanističkim planom Zagreba. Riječ je o prostoru koji je na sjeveru bitno manji od područja grada naselja Zagreb, jer je iz urbanog prostora isključeno područje koje čini šumski dio parka prirode Medvednica. Na jugu se urbano područje Zagreba razgraničuje obilaznicom. Riječ je o površini nešto većoj od 200 četvornih kilometara s oko 700 000 stanovnika 1991. godine.

(c) **Grad Zagreb, kao glavni grad Republike Hrvatske**, ima zakonom utvrđen status posebne političko-teritorijalne jedinice. Njegove granice određene su zakonom, a prema aktualnom razgraničenju obuhvaćeno je područje površine 640 četvorna kilometra sa 778 000 stanovnika (stanje 1991. godine). Političko-teritorijalno cjelina Grada Zagreba je teritorijalno šira od grada – naselja Zagreb i od urbanistički razgraničenog Zagreba, a obuhvaća, osim užeg područja grada, i dio Medvednice i njezina prigorja, širi prigradski urbani i ruralni dio sesvetskog prostora te rjeđe naseljeni remetinački, lomnički i vukomerički prostor.

(d) **Grad Zagreb** unutar granica revidiranih 1997. godine obuhvaća prostor površine 640 četvornih kilometara, na kojem je 1991. godine živjelo 778 000 stanovnika. Na prostoru zagrebačke aglomeracije, podrazumijevajući tu i gradove Velika Gorica, Samobor, Zaprešić i Dugo Selo i njihovo neposredno okružje, živjelo je iste godine 920 862 stanovnika. Grad Zagreb i Zagrebačka županija zajedno (širi zagrebački prostor) obuhvaćaju ukupno oko 3 718 četvornih kilometara površine, a tu je živjelo 1991. ukupno 1 061 000 stanovnika. Procijenjeno je da je na području grada Zagreba živjelo sredinom 1998. godine oko 876 000, a računajući tu i realno nazočne osobe koje su imale status privremeno nazočnih, ukupno gotovo milijun stanovnika.

Te procjene nije moguće potvrditi prije sljedećeg općeg popisa stanovništva.

Svako od teritorijalnih razgraničenja Zagreba, bez obzira na njihovu međusobnu podudarnost, odnosno različitost, ima značenje u pristupu razmatranju raznih aspekata života i razvitka Zagreba i njegovih relacija s Hrvatskom. Kad je riječ o demografskom aspektu, najpouzdaniji su tematski i vremenski raspoloživi podaci o gradu – naselju Zagreb. Prostor Zagreba u njegovu urbanističkom razgraničenju pokriven je višim stupnjem dokumentacije koja služi kao osnova za urbanističku regulativu. Istodobno je grad Zagreb političko-teritorijalna cjelina s jasnim političko-upravnim statusom i ovlastima, pa su odgovarajuće institucije i odnosi na toj razini najtransparentniji, i u pogledu organizacije gradskog života i ukupnog razvitka.

Za Zagreb je u razdoblju prije Prvoga svjetskog rata bilo karakteristično da su političke granice grada bile šire od stvarnog okvira njegove urbane izgradnje. Iako su za to postojale formalno pravne mogućnosti, gradska uprava nije pokazivala interes da razvije efikasnu urbanističku regulativu za čitav administrativno-upravni prostor grada. Potreba da se to učini je prekasno shvaćena, pa je došlo do neplanske gradnje gradske periferije koja je nakon Prvoga svjetskog rata zbog brzog rasta stanovništva poprimila takve razmjere da se više nije moglo zaustaviti. Za manje od dva desetljeća ubrzano se popunjavao čitav nizinski, do tada neurbaniziran dio; on je, zapravo, izgrađen prije nego je postao dijelom Zagreba, dakle bez nužnog utjecaja zagrebačke urbanističke regulative. Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata shvaćena je potreba teritorijalnog proširenja Zagreba, pa su rubni dijelovi uključivani u grad. Učinci toga proširenja bili su, s obzirom na potrebe pravodobne konsolidacije urbanog razvitka Zagreba ograničeni. Zagreb se teritorijalno-politički dalje širio, tako da je do 1957. godine već obuhvaćao uglavnom današnje područje grada Zagreba. Prostorni i demografski rast bili su neposredno povezani s razvojnom strategijom ekstenzivnije industrijalizacije.

Širenje političko-upravnog područja grada Zagreba nastavilo se i nakon što je on već prije 40 godina dosegnuo, a dijelom i premašio, svoju suvremenu urbanu veličinu. To je širenje zapravo trajalo sve do 1992. godine, a važne su godine bile 1974. (priključenje čitavih općina Zaprešić i Velika Gorica) te 1981. (priključenje općina Sesvete i Samobor), dok je priklučenje općine Dugo Selo 1992. bilo kratkotrajno i nepotpuno. Iako je radikalno “otvaranje” zagrebačkih granica bilo praćeno ubrzanim rastom broja stanovnika, naročito u razdoblju do polovice 1970-ih godi-

na, ne može se govoriti o nekoj međuovisnosti između prostornog i demografskog rasta grada Zagreba. Bile su to političke odluke koje su proizlazile iz osnovnih odrednica tadašnjeg političkog sistema.

Širi teritorijalno-politički okvir je omogućavao, ili čak politički uvjetovao, širu teritorijalnu dispoziciju sredstava za razvoj komunalnog standarda. Tu se podrazumijeva i intenzivnija stambena gradnja, naročito u Sesvetama, Velikoj Gorici i Zaprešiću. Stambena gradnja i razvoj stambenog standarda u okružju grada Zagreba dijelom su smanjili pritiske na naseljavanje užeg gradskog područja. Takva dekoncentracija je zapravo potvrdila predispozicije za strukturiranje zagrebačke aglomeracije. Ali, ujedno, širenje političko-teritorijalnog okvira Zagreba i “prelijevanje” sredstava za urbanu gradnju i komunalnu nadogradnju na širi okolni prostor odgodilo je urbanističku rekonstrukciju dijelova užeg urbanog prostora Zagreba. Kasnije je političko-upravno razdvajanje grada Zagreba i njegova okružja imalo za posljedicu distorziju unutar pojedinih segmenata do tada objedinjenih komunalnih sustava.

Kad je riječ o promjenama odnosa i razvojnih uvjeta, uključujući tu i distribuciju razvojnih impulsa koji su proistekli iz razdvajanja grada Zagreba i Zagrebačke županije, dakle njegova okružja, valja posebno naglasiti prekid procesa prelijevanja dijela materijalne snage grada Zagreba u razvoj komunalnog standarda i u ukupan razvitak vanjskih, komplementarnih dijelova zagrebačke aglomeracije, posebno onih koji su bili njegov sastavni dio. Vjerojatno je teže očekivati da bi se sredstva proračuna grada Zagreba ili sredstva njegove komunalne privrede mogla jednostavno dislocirati izvan grada Zagreba, i to u vrijeme kad u samom gradu nedostaju sredstva za bržu urbanu nadogradnju kojom se nadoknađuju zaostaci ranijeg, ekstenzivnog razvitka grada. Na taj način izostali su nužni dodatni impulsi za dalji razvitak, posebno Velike Gorice, Zaprešića i Samobora kao urbanih težišta ukupnog života i razvitka zagrebačke aglomeracije.

U kritičkom osvrtu na vrednovanje razvitka Zagreba u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata posebno treba vrednovati relativno uspješno suprotstavljanje nametanoj provincijalizaciji Zagreba i njegovu širu afirmaciju kao **hrvatske metropole**. Višom razinom koncentracije stanovništva osigurana je hijerarhijski visoka razina značenja unutar bivše države i polarizacija funkcija najvišeg reda značenja. Naravno, jednostavan i brz rast stanovništva, sam po sebi, nikada nije mogao predstavljati temeljno opredjeljenje, ali se on u zbroju svih parametara razvitka

grada pojavio kao neizbježna i u ukupnom učinku posebno naglašena značajka razvitka Zagreba.

Polarizacijska snaga Zagreba, u odnosu na hrvatski nacionalni prostor, bila je i ostala važna značajka njegova razvitka. Tu je bila riječ o realnim prednostima zagrebačkog prostora te o vrlo određenim uvjetnim prednostima s obzirom na opću gospodarsku nerazvijenost hrvatskog prostora i nerazvijenost sustava središta kao sekundarnih polarizacijskih prostora. Prilike su se u tom pogledu bitno promijenile tek nakon 1970-ih godina. Posebno treba naglasiti potrebu vrednovanja simboličkih funkcija Zagreba s obzirom na to da je Zagreb bio trajno težišni stožer hrvatske nacionalne emancipacije i potvrđivanja državno-političke samostalnosti Hrvatske.

Urbani rast Zagreba od sredine 1950-ih do kraja 1970-ih godina posebno je bio karakterističan po kvantiteti, i to naročito u demografskom pogledu, a dijelom i širenjem urbane gradnje. Ubrzana demografska koncentracija nije mogla biti u političko-gospodarskim uvjetima kakvi su postojali praćena komunalnim razvojem, što je uzrokovalo trajnije poremećaje urbanističke strukture grada. Tu se pojavio i problem diskontinuiteta u urbanom razvitku Zagreba, jer se u interesu maksimalnog pojednostavljanja i realizaciji "masovne" gradnje težište te gradnje prenijelo na desnu obalu rijeke Save. Time je trajnije odgođena nužna urbanistička obnova postojećega grada.

Strategija prostornog uređenja Hrvatske i urbana strategija Zagreba

Promatra li se urbana strategija Zagreba i prostorno uređenje u konvencionalnom institucionalnom okviru, planovi su samo središnji dokumenti prostornog i urbanog uređenja i oblikovanja gradskog prostora. No, strukturiranje zagrebačkih prostora podređeno je, točnije međuovisno je s mnogim drugim poredcima i njihovim strategijskim promišljanjem – socijalnim, gospodarskim, zaštitom okoliša i drugim.

S druge strane, urbano strukturiranje Zagreba izravno utječe na različite oblike praksa nacionalne strategije, pa su oni, zapravo, dokumenti nacionalnog poretka. Nacionalne obveze Zagreba nisu samo zadane obvezujućim dokumentima, kao što su Strategija i Program prostornog uređenja Hrvatske, već i prirodnom obvezom nacionalnog središta za razvitak ukupnog društva i hrvatskog prostora. Prema tome, za razliku od dosadašnjih parcijalnih strategijskih dokumenata, pa i dokumenata prostornog uređenja, **urbana strategiju Zagreba obvezatno je domisliti vodeći računa o međuovisnosti razvitka Zagreba i ukupnoga**

hrvatskog prostora, ali i međuovisnosti svih sastavnica razvitka. Prostorni poredak i uređenje nacionalnog prostora i Zagreba nije zato moguće osmisliti bez osmišljavanja svekolike gospodarske, socijalne i demografske strategije, bez definiranja odnosa prema drugim gradovima i svekolikom hrvatskom prostoru.

Prema istraživanjima izrađenima za potrebe zagrebačke urbane strategije, teritorijalni obzori Zagreba obvezujući su na nekoliko razina, a dolaze do posebnog izražaja u nekoliko razvojnih sklopova (Rogić, 1998.). Prvi je **nacionalno/državni**. Likove veze s tom razinom naznačila je već i Strategija prostornog uređenja Hrvatske. Uputa da je Zagreb hrvatskom metropolom i velegradom implicira da svoj strategijski identitet valja na ovoj razini oblikovati s posebnom obzirnošću prema imperativima socijalne i nacionalne integracije. To znači da oblici razvojne ekspanzije, osobito oni koji počivaju na novim prerazdiobama stanovništva, moraju biti provjereni s obzirom na njihove učinke u integracijskim procesima. Strategijski identitet Zagreba u toj vizuri, na nacionalnoj razini organskim je dijelom **nacionalne strategije razvitka**. Zato posljedice promjena koje on izaziva moraju biti dvostruko valorizirane: kao promjene u nekom (gradskom) okolišu i kao promjene mjerodavne u nacionalnoj integraciji. One, primjerice, obvezuju da Zagreb, u budućnosti, mora prije svega voditi aktivnu politiku useljavanja/iseljavanja. Ta općenita formulacija krije nekoliko posebnih zadataka. Prva je **usporavanje i zaustavljanje povećanja broja stanovnika**.

Tijekom razdoblja druge (socijalističke) modernizacije ojačala su dva glavna razloga povećanja broja stanovnika u gradu. Prvi je razlog pretežito paleoindustrijski tip razvitka. Taj tip, poznato je, "proizvodi" potrebe za velikim brojem radnika. Nisu te potrebe, dakako, samo posljedica unutarnjih, racionalnih, imperativa industrijskog sektora. One su posljedica činjenice da je industrijski sektor bio konstrukcijski sektor poretka u cjelini. To znači da zapošljavanje u industriji nije posljedica samo odnosa na tržištu rada u samom sektoru nego i potrebe poretka da brojnošću industrijskog sektora legitimira vlastitu "modernost". Zato je privlačenje i zapošljavanje u industrijskom sektoru veće i od njegovih funkcionalnih zahtjeva i od stvarnih "smještajnih" mogućnosti grada kamo se novi industrijski radnici alociraju. Sintaktičko je pravilo konstrukcije da se veći i masovniji industrijski sklopovi lociraju u veće gradove. To znači da je Zagreb dobio ulogu, barem u okviru hrvatskog društva, najbrojnijeg industrijskog središta. Brojnost se povećava neovisno o socijalnim ili ekolozijskim učincima u neposrednom ili posrednom oko-

lišu; dakle, neobzirno o učincima u gradskoj zbilji ili zbilji hrvatskog društva. Ona je također uglavnom neobzirna prema temeljnim vrijednostima Zagreba, njegovu karakteru vrijedne povijesno-prirodne sredine s bogatom spomeničkom baštinom, Medvednicom i Savom, vodonosnim podzemljem i kvalitetnom tlu.

Kako je takva urbana strategija politički, gospodarski i socijalno profilirana, planska proizvodnja urbane strukture Zagreba, temeljena na ekspanziji, precizno je praćena i određena urbanim doktrinama čiji su uzorci gradska osnova, program i plan iz 1953., 1969. i 1971. Ta planerska doktrina ostvarena je u Zagrebu u skladu s gospodarskim ograničenjima izazvanim neučinkovitošću /paleo/industrijske strategije, dakle one koja je uz prekomjerno zapošljavanje (zato i poticaj doseljavanju u grad) i nebrigu prema okolišu stvarala sliku gospodarskog i socijalnog napretka, ostavljajući budućnosti rješavanje brojnih urbanističkih, komunalnih, gospodarskih, socijalnih i ekoloških problema.

Istodobno, gradu povijesno imanentna otpornost na industrijsko ujednačavanje u obliku diferencirajućih procesa koji nikada nisu dopustili velikim gradovima, pa tako niti Zagrebu, gubitak zapretanih energija raznolikosti, stvorili su u Zagrebu određena središta izvrsnosti, poput Sveučilišta, Zagrebačkog velesajma, samostalnih ili uz gospodarstvo vezanih znanstvenih i stručnih institucija, i na građanskim tradicijama Zagreba ukorijenjenih pojedinaca – autoriteta na svim područjima. Naročitu otpornost univerzalizirajućim predlošcima imanentnim industrijskom sustavu pružilo je tradicionalno jako zagrebačko obrtništvo, kao najotporniji segment zagrebačkih tradicija. Takvi otkloni industrijalizaciji bili su vidljivi i u drugim segmentima prostornog uređenja – gradnji vila za obiteljsko stanovanje, primjerice, što je, također, dio zagrebačkih tradicija. Svi ti elementi, koje na svoj način zrcale specifične zagrebačke strukture “dugog trajanja” i pozitivne inercije, učinili su industrijsku paradigmu primijenjenu na povijesno tkivo i prirodne vrijednosti Zagreba nešto podnošljivijima nego što je to bio slučaj u drugim državama istog sustava, pa čak i drugim gradovima u Hrvatskoj (Bakar, Šibenik, Kaštela, Obrovac).

Neprimjeren rast Zagreba koji je demografski i fizionomijski ostavio duboke tragove na urbanom tkivu Hrvatske i njezinim krajolicima, valja također uzeti kao olakotnost, što su se time i Zagreb i Hrvatska odupirali negativnom utjecaju odnosa snaga u tadašnjoj državi koji se u jednom dijelu iskazivao odmjeravanjem snaga gradskih središta kao simboličnih utočišta nacionalne samobitnosti.

Treći element prostornih posljedica paleoindustrijske paradigme, koji je najslikovitije svjedočio njezinu neprimjerenost Zagrebu, vidljiv je u bujanju bespravne stambene gradnje najsiromašnijih, u pravilu na gradskim prostorima, u blizini industrijskih pogona. Zagrebačko periferijsko područje u osnovi je **glavno mjesto zagrebačke teritorijalne i demografske ekspanzije**. Nadzor te ekspanzije nije nikada dosljedno uspostavljen, iako je na njegovu nužnost upozoreno u Generalnom urbanističkom planu iz osamdesetih godina. Glavna zapreka uspješnu nadzoru osamdesetih godina bila je urbana strategija i “prirodni” interes glavnih razvojnih subjekata, politike i velikih građevinskih i drugih sustava za širenjem grada. Budući da su sustavi proveli temeljitu konstrukcijsku organizaciju poretka, njihove imperativne naredbe je morao nadrediti potrebama “grada”. Glavna zapreka uspješnu nadzoru devedesetih godina je i činjenica da je Zagreb, u zajednici hrvatskih gradova, jedini zadržao autoritet za razvitak sposobna središta, a taj je autoritet posljedica njegovih metropolskih ili velegradskih osobina. U svakom slučaju, taj je autoritet u kolektivnom iskustvu hrvatskog stanovništva uglavnom neokrnjen. Zahvaljujući tomu, Zagreb je jedinim poželjnim gradom devedesetih godina u Hrvatskoj i glavnom dijelu ratnih beskućnika. Oni “prirodno” većinom teže zauzeti zagrebačku periferiju. Dodaju li se tomu oslobođene životne i prebivališne aspiracije zagrebačkog stanovništva (“život na bregovima”), nije teško predočiti snagu periferijske ekspanzije. Za sve nove planske dokumente koji opisuju poželjni zagrebački razvitak u budućnosti **uspostava nadzora periferijske ekspanzije nesumnjivo je jedna od temeljnih zadaća**.

Drugi je, nemali razlog privlačnosti, ratna otpornost Zagreba. Tijekom više godina Domovinskog rata u kolektivnom iskustvu hrvatskog stanovništva Zagreb je stekao položaj sigurna grada. Povremeno okupacijske prijetnje ili povremeni (zračni) napadi nisu bili dosta uvjerljivi za opovrgavanje te predodžbe. Na drugoj strani, stupanj ratne nesigurnosti u većem dijelu Hrvatske porastao je približno toliko koliko je poraslo i pouzdanje da je Zagreb u svim ratnim okolnostima sigurnim gradom. Izravna posljedica takva uvida je tendencija znatna dijela hrvatskog stanovništva da potraži sigurnu adresu za budućnost baš u Zagrebu. Posebno su tom stavu sklone skupine s izravnim prognaničkim iskustvom.

Socijalne prilike koje se oblikuju pod utjecajem takvih događaja imaju autonomnu sintaksu. Jedno od njezinih važnih pravila je i ono koje ne dopušta gradskoj upravi ignorirati novodošle skupine. Zahvaljujući tomu, gradska

se uprava izlaže istodobnim, a proturječnim, imperativima. Na jednoj je strani imperativ da se novодоšlima zajamče kakve-takve životne šanse. Stvaranje tih jamstava pak povećava daljnju privlačnost Zagreba. Na drugoj je strani imperativ da se ne dopusti Zagrebu “progutati” veći dio hrvatskog stanovništva. To je moguće koliko se privlačnost Zagreba smanjuje. Uklanjanje toga paradoksa nije posve jednostavno. Ono traži cjelovite i promišljene, životno utemeljene nacionalne i gradske programe.

Zagreb, baš kao i drugi hrvatski gradovi, ne može ne biti “otvorenim” gradom. Njegova je pristupačnost dio općih životnih i teritorijalnih prava hrvatskog stanovništva. No, imaju li se na umu razvojni imperativi proizašli iz predodžbe o identitetu Zagreba u hrvatskom društvu te imperativi, proizašli iz uvida da se završio tip industrijalizacije kao proces zajamčena masovna zapošljavanja, sudionici zagrebačkog razvitka ne mogu ne prihvatiti politiku kojoj je cilj selektivno useljavanje. Potreba za selekcijom izravno je posljedica potrebe za izvrsnim skupinama u određenim sektorima razvojnih promjena te potrebe da se useljavanje nadzire sukladno stvarnim socijalnim i ekološkim mogućnostima grada. Popisu spomenutih potreba treba dodati i još jednu – metropolsku, shvaćajući da je metropola onaj lik grada u kojem neposredno određuje odgovornost grada za razvitak ukupnog društva. Metropolski je grad, dakle, po definiciji odgovoran ne samo za unutarnji gradski razvitak nego i za razvitak društva kojemu je metropolom u cjelini. To znači da Zagreb nije obvezatan nadzirati useljavanje samo zbog unutarnjih, komunalnih potreba i motiva nego i zbog posljedica koje, predvidljivo, ekstremna centralizacija naseljavanja izazivlje na hrvatskom teritoriju.

Oblikovanje razvitka na naznačenoj razini prirodno upućuje Zagreb prema kooperaciji s dvije posebne skupine gradova u hrvatskom društvu: sa skupinom većih i srednjih gradova i sa skupinom gradova s metropolskom legitimacijom (simboličnom ili povijesnom). Suradnja sa skupinom većih srednjih gradova nužna je zbog toga što je ta skupina gradova stvarno uporište novog modernizacijskog procesa. Dakle, koliko je strukturno upućen na modernizacijski proces kao oblik vlastitog razvitka, Zagreb je toliko upućen i na suradnju s partnerima u tom procesu. Suradnja s gradovima s metropolskom legitimacijom omogućuje da se pojedini likovi metropolske zbiljnosti rasporede po hrvatskom teritoriju bolje i poticajnije, osobito s obzirom na nov raspored skupina/pokretača nove modernizacijske mijene. No, isto tako ne smiju se, temeljem tra-

dicije, zanemariti razvojne mogućnosti niti manjih hrvatskih gradova.

Drugi je razvojni sklop na razini planiranja **gradske regije**. Imaju li se sve današnje razvojne veličine na umu, ona je više mogućnost nego zbiljska, obvezujuća činjenica. Međutim, sukladnost njezinih (mogućih) obrisa i obrisa razvojnog koridora Rijeka – Zagreb – srednjoeuropska središta, polarizacija kojega je nužna za ukupnu razvojnu stabilnost i akceleraciju hrvatskog društva u cijelosti, osobito u idućim desetljećima, nagovještuje da načelna mogućnost zadobiva zbiljske, za razvitak sposobne i motivirane aktere. Drukčije rečeno, nije više posrijedi samo nagoviještena mogućnost, nego razvojni pravac s nemalom investicijskom potporom. Budući da je na tom pravcu Zagreb prirodno upućen u razvojnu kooperaciju s više drugih hrvatskih središta, osobito s Rijekom i Varaždinom, zasnovano je strateški identitet Zagreba u (mogućoj) novoj modernizaciji razvijati i u sastavu posebne skupine gradova/partnera gdje svaki član skupine oblikuje vlastite odgovornosti za razvojnu kakvoću spomenutog pravca. Između gradske svagdašnjice i mogućnosti ponuđenih na taj način nema, dakako, neposrednih međutjecaja. Ali već i pristupačnost regionalnih dobara, koju tehničko opremanje koridora bitno poboljšava (more, granica itd.), utječe na preraspodjelu dnevnih i tjednih putovanja gradske populacije. A time, posredno, i na učvršćivanje drukčijih teritorijalnih tradicija i novih razvojnih silnica.

Treća je razvojna razina **prigradska/susjedska**. Na njoj se oblikuju modeli kooperacije Zagreba s neposrednim gradskim i negradskim susjedstvom, posebno Zagrebačkom županijom. Izgrađivanje tih modela mora otpočeti isključivanjem slike Zagreba kao specifičnog “kolonizatora” prigradskog područja. U razvojnoj strategiji druge modernizacije ta je uloga većim hrvatskim gradovima bila strukturno dodijeljena. Iako su i sami bili područjima industrijske okupacije, s tek ograničenim subjektivitetom, njihova razvojna osjetljivost na neposredno gradsko i negradsko susjedstvo nije premašivala granice aktera izravno zainteresiranih za takvu preraspodjelu razvojnih rizika i dobiti u kojoj grad koncentrira, uglavnom, dobiti i olakšice, a prigrad rizična mjesta i sekundarne razvojne šanse. Promijenjen strateški identitet i obzori Zagreba nalažu, naprotiv, da se razvije kooperacijski odnos u kojemu sudionici imaju jasno naznačene strateške identitete. Na razvojnoj podlozi koju osnažuje takav odnos prigradsko/susjedsko područje je **područje razvojne suradnje**, a time i područje na kojem počimlje aktivna obrana Zagreba od nekontrolirana rasta.

Zagreb mora, dakle, ne samo “pospremiti” i dovršiti definiciju urbane strategije započete početkom devedesetih godina nego, u novim uvjetima, oblikovati viševrni odnos vlastitog naslijeđa i potencijala, vlastite gospodarske, socijalne i ekološke strategije koja svoj najprecizniji izraz ima u prostoru.

Zagreb i glavne intencije Strategije prostornog uređenja Hrvatske

Glavne intencije Strategije izravno su vezane s identitetskim predodžbama te prostornim okvirom u kojem se on lokalno ostvaruje. Ta činjenica dopušta nazrijeti i mjesto Zagreba u oblikovanju glavnih strategijskih intencija. Njegova uloga nije najvažnija u isticanju potrebe da Hrvatska prostornu preobrazbu organizira i usmjeruje na načelima **obzirnog razvitka**. Nije zbog toga što su uporišta obzirnog razvitka izvedena iz globalnog vrednovanja učinaka industrijske ekspanzije; oni nisu izravno ovisni ni o kojem posebnom mjestu. Oni su, dakako, čitljiviji na nekim mjestima, a manje čitljivi na drugima. Na popis mjesta veće čitljivosti svakako treba unijeti i veće hrvatske gradove. Ali taj uvid, uglavnom, poboljšava kakvoću argumentacije u korist obzirnog razvitka. Samo sekundarno, pak, funkcionira i kao izvor teorijske imaginacije, potrebne za oblikovanje strategije obzirnog razvitka. Zato je teško ne prihvatiti tvrdnju da je uloga Zagreba i njegova urbanog iskustva posebno važna u oblikovanju te temeljne strategijske intencije.

Uloga Zagreba je važna i u isticanju druge važne strategijske intencije: **nacionalne prostorne integracije**. Nema sumnje da se **uspješna nacionalna integracija ne može ostvariti bez primjerena razvitka većih i velikih gradova**. Oni su, ako ništa drugo, jedna vrsta integracijskih zrcala pomoću kojih se lako može očitati koji glavni dezintegracijski procesi djeluju u jednom društvu. Ali, kad se ukazuje na ulogu Zagreba u nacionalnoj prostornoj integraciji, misli se, najprije, na činjenicu da nacionalna prostorna integracija nalaže obnovu razvojnog i socijalnog autoriteta **periferijskih središta** (Rogić, 1998.). Baš kao i zahtjev za obzirnim razvitkom i zahtjev za nacionalnom prostornom integracijom može se razumjeti kao globalni razvojni imperativ. Njemu je zagrebačka potpora, dakako, vrlo važna. Kako su globalni razvojni imperativi izvedeni iz strukturnih mijena hrvatskog društva, utjecaji tih imperativa u pripremi preobrazbe Zagreba ne mogu se predočiti neposredno. Ali, na drugoj strani, mnoštvo je implikacija koje obvezuju na izgrađivanje drukčijeg obzora potrebnog za razumijevanje gradske budućnosti. Među njima

je lako izdvojiti onu koja poučava da razvitak po svakoj cijeni nije razvitak te onu koja poučava da razvitak grada kao “unutarnjeg kolonizatora” matičnog društva također nije prihvatljiv tip razvitka. Drukčije rečeno, obje strategijske intencije olakšavaju “povratak” onim uporištima koja pokazuju da je prostor (područje, okoliš) određen višestrukim vrijednostima i značenjima, a međuovisnost Zagreba i Hrvatske u svim oblicima razvitka višestruko međuovisna i obostrano obvezujuća.

Strategija intencijom ističe hitnu potrebu obnove ratom uništenih hrvatskih područja i teritorija. Koliko je vidljivo, nigdje nisu javno formulirana uporišta obnove: ni socijalna, ni moralna, ni tehnička, ni ekološka. No, posredno je, ipak, jasno da je uspješna nacionalna integracija glavno ishodište takva posla. To znači da je temeljno, argumentirano uporište strategijske intencije stav da se hrvatski prognanici moraju vratiti odakle su, tijekom rata protiv Hrvatske, bili prognani.

Tri su implikacije iznesena stava posebno važne. Prva poučava da je **nužna revitalizacija seoskog svijeta i mreže naselja**. Sve mjerodavne analize prognaničke populacije pokazuju da je ona podrijetlom, pretežno, iz takva svijeta. Druga poučava da je potrebno **vratiti razvojni i politički autoritet periferijskim gradskim središtima** kakva su Vinkovci, Vukovar, Ilok, Petrinja, Knin ili Kostajnica. Ratna su razaranja uništila ili oštetila njihovu fizičku zbiljnost i potkopala povjerenje u njihovu sposobnost da mogu zajamčiti siguran život na svojem području utjecaja. A ona je, poznato je, među glavnim obilježjima uspješnih središta. Treća implikacija poučava da se jedno i drugo neće moći uspješno obaviti bez uobličavanja posebne razvojne mreže i prakse s nizom pravila i prioriteta. Promotrene skupa, implikacije, u osnovi, nagovješćuju da druga strategijska intencija, koja se orijentira potrebom za nacionalnom integracijom, stavlja u zadaću atipične programe. Nisu oni atipični samo zbog ratne drame. Oni su atipični ponajprije zbog toga što **ovise o obnovi razvojnog autoriteta periferijskih područja**. Ta je činjenica izravno protivna svim glavnim teritorijalnim silnicama oblikovanim u prijašnjem razdoblju. One su, poznato je, bile silnice razvojnog zatiranja periferijskih područja i središta u Hrvatskoj.

Zagreb, dakle, treba aktivno sudjelovati u dva kompatibilna aspiracijska procesa; u snaženju vlastite uloge glavnog grada kao kohezijske snage hrvatske države, naročito kad reprezentira hrvatsku državu u svijetu, ali i u snaženju hrvatskih urbanih središta.

Odnos Zagreba i hrvatskih urbanih središta

Iz opsežnije elaboracije razvitka i razvojnih aspiracija Zagreba u novim uvjetima suverene hrvatske države razvidno je kako Zagreb ne smjera i ne želi biti niti u bilo kojem obliku unutarnjim kolonizatorom Hrvatske. (Svoje naslijeđene probleme infrastrukturne i ukupne urbane neopremljenosti Zagreb je u proteklih osam godina bitno nadoknadio, odvajajući za to sredstva vlastitih građana, i uz to pomažući u ratnoj situaciji i poraću Hrvatsku, materijalno i logistički.) Naprotiv, brigom o ravnomjernijem razvitku nacionalnog prostora, uz ograničenja i usporavanja vlastita rasta, ponašajući se odgovorno prema nedostatnoj hrvatskoj populacijskoj masi, "ispražnjenosti" dijelova hrvatskog prostora u ranijem razdoblju ekstenzivne urbanizacije i ratu (za koji držimo da je bio samo nastavkom ranije paleotehničke strategije na jugoslavenskom prostoru, samo još bezobzirnijim sredstvima), Zagreb želi vlastitom urbanom strategijom pokazati valjanost Mumfordova diskursa o (ne)ovisnosti veličine nekog teritorija i njegove kompleksne urbane važnosti.

Zagreb će, dakle, razvijanjem izvornih metropolskih (materinskih) ovlasti nastojati biti općehrvatskim gradom i reprezentantom Hrvatske u odmjeravanju s europskim i drugim "vanjskim" čimbenicima. Njegova kooperativna uloga u nacionalnom prostoru i kooperativno-konkurentska u europskom, treba Zagreb i Hrvatsku, posebno Hrvatsku kao povijesnu zemlju gradova, dovesti do respektabilnosti koja se verificira samo u vanjskom okružju. Realitet takvih razvojnih aspiracija Zagreb duguje iznimnom geoprometnom položaju koji je dosada valoriziran tek u manjim fragmentima i bogatstvu naslijeđa koje u novim razvojnim promišljanjima čine, različitošću, temelj za uspješan razvitak.

To se u sličnoj mjeri odnosi i na hrvatski prostor.

Hrvatskoj je u analitici razvojne važnosti hrvatske prošlosti za hrvatsku budućnost, primjerena Braudelova povijesno-zemljopisna metodologija, posebno analiza dubinskih struktura dugog trajanja koje tinjaju ispod užarenih i brzih mijena i događaja. Iako je Braudelov teorijski nauk ponajviše verificiran na prostoru Mediterana, hrvatski je prostor iznimno izazovan za njegovu primjenu; no, ovdje je rabimo tek u obrisima. To je prostor, po prirodi hrvatske geografske figure, iznimno raznolik. A to znači da je to prostor gustih višeznačnih gibanja, prostor nemira, uspona i padova, što u dubinskim strukturama dugog trajanja krije mogućnost prepoznavanja nekih trajnih obilježja, važnih za razvitak. To je i prostor na granici civili-

zacijskih krugova, premrežen utjecajima i njihovim svjedočanstvima. To je, napokon, prostor dugotrajnog osporavanja nacionalne samobitnosti koja svoju argumentaciju ponajprije nalazi u likovima prostora.

Te strukture dugog trajanja ostavile su na hrvatskom tlu iznimnu gustoću prirodnih i povijesnih obilježja, spomeničku baštinu koja je temelj hrvatskog nacionalnog identiteta. Ta je baština u krajolicima, ali ponajprije u naseljima i gradovima i njihovoj povijesnoj slojevitosti i trajanju koje Hrvatsku, pogotovo kad se uzmu u obzir arheološke strukture, čine iznimnim i posebno vrijednim povijesnim i prirodnim okruženjem.

Bogatstvo hrvatskih regionalnih kulturnih različitosti objašnjava osjećaj ponosa pojedinih dijelova hrvatskog naroda prema cjelini hrvatske kulturne baštine, uključujući tu i suvremena dostignuća. Viši stupanj privrženosti užem zavičaju u hrvatskim uvjetima je posebno važan i naglašen. U tom sklopu i glavni grad Zagreb svojom tradicijom, a i s obzirom na svoje suvremene funkcije i kulturna dostignuća, ima posebno značenje. Ta dostignuća zaslužuju i potiču da se s njima poistovjeti cjelina hrvatske države i u tom smislu imaju posebno simbolično značenje za cjelokupan hrvatski narod. Tu leže uvjeti da Zagreb potpunije odigra ulogu kohezijske snage suvremene Hrvatske.

Pogledajmo sada, na tom tragu, kako stoji s “gustoćom” hrvatskih urbanih središta (oslanjamo se na analizu S. Žuljića 1991.) kao osnovicom budućeg djelovanja.

TABLICA I
Kretanje stanovništva u naseljima Republike Hrvatske koja su 1991. imala više od 5000 stanovnika u razdoblju od 1961. do 1991. g.

skupina/ ¹ – naselje	broj stanovnika			
	1961.	1971.	1981.	1991.
Skupina: više od 500 000 stanovnika				
Zagreb	430 802	566 224	649 586	706 770
Skupina: od 100 000 do 500 000 stanovnika				
Split/ ²	93 159	139 717	169 322	189 388
Rijeka	100 989	132 222	159 433	157 964
Osijek	73 125	94 672	104 775	104 761
Skupina: od 50 000 do 100 000 stanovnika				
Zadar	25 243	43 087	60 371	76 343
Pula	37 403	47 498	56 153	62 378
Karlovac	40 180	47 543	55 031	59 999
Slavonski Brod	28 810	38 705	47 583	55 683
Skupina: od 25 000 do 50 000 stanovnika				
Dubrovnik	23 059	31 182	43 990	49 728
Sisak	26 647	38 458	43 494	45 792

TABLICA I (nastavak)

skupina/ ¹ - naselje	broj stanovnika			
	1961.	1971.	1981.	1991.
Vukovar	23 740	30 222	33 649	44 639
Varaždin	26 460	34 312	39 545	41 846
Šibenik	24 800	30 066	36 952	41 012
Vinkovci	23 192	29 106	33 004	35 347
Sesvete	2 358	7 280	17 925	35 337
Velika Gorica	5 271	8 007	24 834	31 614
Bjelovar	15 761	20 998	25 203	26 926
Skupina: od 10 000 do 25 000 stanovnika				
Koprivnica	11 842	16 483	20 812	24 238
Požega	13 251	18 183	19 867	21 046
Đakovo	12 077	15 987	18 105	20 317
Petrinja	8 065	12 155	15 778	18 706
Virovitica	14 117	16 378	18 330	16 167
Čakovec	9 643	11 773	14 706	15 999
Zaprešić	3 311	4 992	8 201	15 678
Kutina	7 103	10 997	13 209	14 992
Samobor	5 763	7 773	12 404	14 170
Nova Gradiška	9 229	11 580	13 293	14 044
Rovinj	7 155	8 871	11 271	12 910
Solin	2 455	7 205	11 880	12 575
Knin	5 116	7 300	10 933	12 331
Metković	4 514	7 117	9 881	12 026
Županja	7 024	8 865	10 263	11 947
Makarska	3 634	6 700	8 017	11 743
Podravska Slatina	6 226	8 030	9 923	11 416
Sinj	4 134	4 707	8 711	11 378
Križevci	6 642	8 356	9 900	11 236
Ogulin	9 109	9 923	10 174	10 857
Trogir	5 003	6 177	8 588	10 266
Beli Manastir	5 044	7 467	9 118	10 146
Skupina: od 5 000 do 10 000 stanovnika				
Daruvar	6 429	8 464	9 661	9 748
Opatija	7 974	8 995	9 536	9 073
Labin	6 266	5 684	8 530	9 036
Gospić	6 767	8 046	8 725	9 025
Čepin	6 206	7 591	8 776	8 745
Našice	4 187	5 780	6 817	8 235
Valpovo	5 174	6 630	7 611	8 205

TABLICA I (nastavak)

skupina/ ¹ - naselje	broj stanovnika			
	1961.	1971.	1981.	1991.
Pakrac	4 926	6 136	7 361	8 197
Novska	3 844	5 118	6 877	8 053
Belišće	4 620	6 055	6 780	7 619
Poreč	3 006	4 328	6 418	7 585
Duga Resa	4 209	4 666	6 747	7 513
Višnjevac	1 889	3 722	6 069	7 204
Ivanić Grad	3 364	4 877	5 642	7 104
Donji Miholjac	5 015	5 169	6 044	6 935
Glina	2 412	3 419	5 790	6 933
Đurđevac	6 418	6 449	6 821	6 845
Ilok	6 193	6 683	6 700	6 775
Darda	5 145	6 382	6 512	6 751
Mali Lošinj	3 882	4 278	5 244	6 566
Dugo Selo	2 830	3 848	5 471	6 508
Borovo	5 759	11 301	13 491	6 442
Ivankovo	4 633	5 284	5 806	6 354
Ploče	3 267	4 662	5 643	6 332
Omiš	2 171	3 528	4 570	6 079
Senj	3 903	4 906	5 536	5 998
Pitomača	6 135	5 814	5 857	5 942
Otok	4 838	5 519	5 707	5 889
Kaštel Sućurac	3 567	5 579	5 516	5 825
Crikvenica	3 157	4 593	5 360	5 763
Otočac	3 889	4 752	5 195	5 404
Jastrebarsko	2 927	3 771	4 762	5 380
Kaštel Stari	1 992	2 899	4 164	5 354
Ivanec	3 456	4 064	4 718	5 342
Biograd	2 418	3 486	4 560	5 315
Pazin	3 003	3 462	4 842	5 282
Podstrana	433	404	1 979	5 240
Gunja	3 830	4 873	3 274	5 176
Vodice	2 872	3 257	4 160	5 050

¹ - Naselja su svrstana u skupine na osnovi broja stanovnika 1991.

² - Za 1961. i 1971. izdvojeni su podaci za naselja Solin, Kaštel Sućurac i Podstrana, iako su tih godina bili u sastavu naselja - grada Splita. Takva statistička preinaka je bila nužna jer se spomenuta naselja 1991. pojavljuju u tablici kao samostalna naselja

Iz tablice je vidljivo da je na području Hrvatske 1991. postojalo je 78 naselja s više do 5 000 stanovnika; ona su

ovdje uzeta kao osnova sustava središnjih naselja, posebno imajući u vidu njihov razmještaj u hrvatskom prostoru. Osnovicu sustava policentričnog razvoja predstavlja 17 naselja s više od 25 000 stanovnika. Od toga broja dva su grada (Sesvete i Velika Gorica) dio zagrebačke aglomeracije, pa je zapravo riječ o 15 gradskih središta na položajima i s prednostima za polarizaciju regionalnih funkcija višeg reda značenja. Takva se struktura središta u Hrvatskoj može ocijeniti kao uglavnom povoljna za ukupnu političko-teritorijalnu i razvojno-gospodarsku rasčlanjenost Hrvatske. U tim je središtima 1991. bilo koncentrirano 37 posto ukupnog stanovništva Hrvatske, što se u cjelini može držati umjerenom koncentracijom urbanog stanovništva na toj razini urbane hijerarhije. Kod toga, međutim, valja reći da znatan dio (40 posto) stanovništva koncentriranog u toj skupini gradova otpada na Zagreb.

Usporavanje demografskog rasta Zagreba je povezano, dakle, s usmjeravanjem razvojnih tijekova u Hrvatskoj prema složenom sustavu središta za koji se, glede prostorne organizacije, ocjenjuje da najbolje odgovara trajnim dugoročnim interesima Hrvatske. Zašto uzimamo da u hrvatskoj prostorno-civilizacijskoj situaciji i povijesnim okolnostima ima smisla “spuštati” donje granične veličine?

Ponajprije, u pitanju je urbana fizionomija tih gradića i gradova, dodatno “argumentirana” bogatstvom naslijeđa koje gradi ukupnu fizionomiju Hrvatske, te bogatstvo urbanih obilježja koja su se formirala i nestajala, u svezi s političkim i drugim okolnostima, nadržavajući u pravilu gustoćom urbanih funkcija veličinu i autonomnu gospodarsku moć gradova. To je u pojedinim razdobljima bilo izrazom imanentne spoznaje o svojevrsnom braudelijanskom naslijeđu Hrvatske, u čemu je dapače u nekim razdobljima razvitka, osjetljivošću na lokalno, odnosno na važnost lokalnog u sustavu cjeline Hrvatske, prednjačila središnja vlast. Ne čudi, stoga, npr. sve glasnije razmišljanje o potrebi da se prevrednuju pozitivni učinci dominacije austrijskog i ugarskog razdoblja na svekoliki razvitak, a posebno na urbanu preobrazbu Zagreba i Hrvatske i njezinu infrastrukturnu opremljenost, naravno, ne zanemarujući niti negativne učinke.

Funkcionalno promatrano, dakle, gradovi od 5 000 stanovnika, osim svoje uloge u gušćoj mreži gradskih naselja i ulozi u oblikovanju struktura identiteta i razvitka ruralnog svijeta i krajolika, omogućuju kvalitetniju i demografsku i razvojnu reprodukciju Hrvatske.

Naravno, broj je i karakter njihovih urbanih funkcija u svezi s gospodarskom snagom gradova, iako zbog nacionalnih interese ne smije ovisiti samo o lokalnim snagama;

no kvalitetnija distribucija tehnološki i ekološki, veličinom primjerenih sekundarnih i tercijarnih, pa i kvartarnih djelatnosti, uz uvjet dramatizacije pitanja njihove izvrsnosti i poduzetničkog mentaliteta (u pojedinim vremenima karakterističnog za “hrvatsku periferiju”), može tako postavljenom sustavu gradova garantirati vitalitet, a Hrvatskoj očuvanje njezina identiteta, zaustavljanje negativnih demografskih procesa, povezivanje u sustave veće gospodarske učinkovitosti, a, u krajnjoj liniji, i veću obrambenu sigurnost na ovom nemirnom prostoru šava civilizacija i kultura.

Pri svemu tome, a time se ovdje nećemo posebno baviti, valja voditi računa o maestralnoj Mamfordovoj perspektivi “nevidljiva grada”, što je već počeo živjeti pred našim očima bez nepotrebne fizičke nazočnosti urbanih čimbenika izvrsnosti u svakom urbanom mjestu.

Strategijski i upravljački mehanizmi

Za takav razvitak Hrvatske potrebno je, za razliku od sadašnjeg stanja nekoordiniranog strategijskog planiranja i investicija, osmisliti učinkovitu politiku glede ovlasti središnjih i lokalnih vlasti i razviti državnu instituciju za strategijsko promišljanje i usmjeravanje svekolikog razvitka. Tradicijom “dobrih vremena”, kad su središnje vlasti garantirale ukupnom nacionalnom prostoru minimum središnjosti, središnje ovlasti trebalo bi glede distribucije sredstava, brige o prostornim uvjetima i distribuciji stručnjaka, vratiti osnovnom školstvu, općoj zdravstvenoj zaštiti, veterinarstvu, pošti i telekomunikacijama, uz već postojeće vojne i policijske. Naravno, priroda velikih gradova poput Zagreba, Splita, Osijeka i Rijeke traži osjetljivost za različito postupanje i autonomiju tih gradova u tim djelatnostima, ali to ujedno pruža veće mogućnosti i sredstva za revitalizaciju i vraćanje razvojnog autoriteta većem broju gradskih središta u Hrvatskoj.

Za osmišljavanje takvog razvitka potrebno je na odgovarajući način osposobiti institucije za strategijsko planiranje i upravljanje procesima razvitka na nacionalnoj razini koje moraju kompenzirati, **uz potrebnu osjetljivost za lokalno**, nedostatak lokalnih kadrova i institucija u početnoj fazi.

LITERATURA

- Braudel F., 1998., *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.* Antibarbarus, Zagreb.
- Generalni urbanistički plan Zagreba - Konceptija*, 1999., Gradski zavod za planiranje razvoja Grada i zaštitu okoliša, Zagreb.
- Mumford L., 1968., *Grad u historiji*, Zagreb, Naprijed.

- Prostorni plan Grada Zagreba - Konceptija*, 1998-1999., Gradski zavod za planiranje razvoja Grada i zaštitu okoliša, Zagreb.
- Rider J., 1998., *Mittleuropa*, Barbat, Zagreb.
- Rogić I., 1998., *Strategija razvitka Zagreba i Generalni urbanistički plan*, Zagreb (rukopis).
- Strategija prostornog uređenja Hrvatske*, 1998., Ministarstvo prostornog uređenja i stanovanja, Zavod za prostorno planiranje Zagreb.
- Žuljić S., 1993., *Društveno-ekonomski razvitak Grada Zagreba kao osnovica za Prostorni plan Grada Zagreba - Demografski razvitak Zagreba*, Zagreb (rukopis).